

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 1 (1960)

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1959), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Βέη (1883-1958)

Μερικά παρατηρήσεις εις τας ηπειρωτικές τοιχογραφίας

Ανδρέας ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.709](https://doi.org/10.12681/dchae.709)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ Α. (1960). Μερικά παρατηρήσεις εις τας ηπειρωτικές τοιχογραφίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1, 108-114. <https://doi.org/10.12681/dchae.709>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μερικαί παρατηρήσεις εις τας ηπειρωτικάς
τοιχογραφίας

Ανδρέας ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1959), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου
Βέη (1883-1958) • Σελ. 108-114

ΑΘΗΝΑ 1960

ΜΕΡΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΣ

Εἶναι ἐξόχως πολύτιμος ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων ἡ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Δ. Εὐαγγελίδου γενομένη δημοσίευσις εἰς τὸν παρόντα τόμον τοῦ Δελτίου (σ. 40-54 καὶ πίν. 8-22) τῶν τοιχογραφιῶν δύο ἐκκλησιῶν τῆς Ἡπείρου, τοῦ ναοῦ δηλαδὴ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος εἰς τὴν Βελτσίσταν καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς τὴν Κράψην. Ἡ δημοσίευσις αὐτή, πού εἶναι τὸ τελευταῖον ἔργον τοῦ ἀλησμονήτου συναδέλφου καὶ φίλου, φέρει καὶ πάλιν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τὸ ζήτημα τῆς ταυτότητος ἢ μὴ τοῦ ἀγιογράφου Φράγκου ἀδελφοῦ καὶ συνεργάτου τοῦ Γεωργίου ἱερέως ἀφ' ἐνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ Φράγκου Κατελάνου.

Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἔχει ὡς ἑξῆς: Εἰς τελευταίως ἐκδοθὲν βιβλίον μου¹ εἶχον καταλήξει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ σαφῆς διάκρισις μεταξὺ τοῦ Φράγκου Κατελάνου ἐκ Θηβῶν, τοῦ ζωγραφήσαντος τὸ 1560 τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς τὴν Μονὴν τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἀσφαλῶς δέ, τὸ 1548, καὶ τὸν κυρίως ναὸν τῆς Μονῆς Βαβλαὰμ τῶν Μετεώρων, καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ Φράγκου ἐπίσης ἐκ Θηβῶν, ὁ ὁποῖος μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του ἱερέως Γεωργίου διεκόσμησε τὸ 1564 τὸν ναὸν τῆς Κράψης, τὸ 1566 τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βαβλαὰμ τῶν Μετεώρων καὶ τὸ 1568, μόνος ἴσως, τὸν ναὸν τῆς Βελτσίστης. Βασιζόμενος δὲ εἰς πανομοιότυπον τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Βελτσίστης, πού εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ἀποστείλῃ ὁ Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων κ. Σ. Δάκκαρης, διότι ἡ ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Χ. Σούλη δημοσίευσις τῆς ἐπιγραφῆς, ὅπως καὶ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Κράψης, ἦτο πολὺ ἐλλιπής, διετύπωσα τὴν γνώμην ὅτι τὸ ἐπώνυμον τοῦ Φράγκου, καθὼς καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του ἱερέως Γεωργίου, ἦτο Δικοτάρης.

Ἡ ἀκριβεστάτη δημοσίευσις τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Βελτσίστης καὶ τῆς Κράψης ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Εὐαγγελίδου (ἀνωτ. σ. 41 καὶ 46) ἐπεβεβαίωσαν ἀπολύτως τὴν γνώμην μου. Πράγματι, εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Βελτσίστης τὸ ἐπώνυμον Δικοτάρης παρατίθεται ὀλογράφως. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ὁμως τῆς Κράψης τοῦτο ἔχει τὴν μορφήν συμπιλήματος. Ὁ Εὐαγγελίδης

1. Α. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν, Ἀθῆναι 1957, 113 κ.ἑξ.

(άνωτ. σ. 50) διέκρινεν εἰς αὐτὸ τὰ γράμματα Κ Α Τ Λ, « τὰ ὅποια ἀσφαλῶς πρέπει νὰ σχηματίζουν τὸ ὄνομα Κατελάνος », ἀπέρριπτε δὲ τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη προτεινομένην ἀνάγνωσιν Κ(ο)τάρης (άνωτ. σ. 50, σημ. 2). Ἀπὸ τὸ ἐνταῦθα ὁμοῦ παρατιθέμενον πιστότατον σχεδιάσμα τοῦ ἐπιμάχου μέρους τῆς ἐπιγραφῆς (εἰκῶν), γενόμενον ἀπὸ ἰσχυρὰν μεγέθυνσιν τῆς ἀνωτέρω (πίν. 18.1) δημοσιευθείσης φωτογραφίας, προκύπτει σαφέστατα, νομίζω, ὅτι τὸ συμπλήρημα τοῦτο καὶ αἱ δύο πρὸ αὐτοῦ λέξεις πρέπει ν' ἀναγνωσθοῦν μὲ ἀπόλυτον βεβαιότητα: ΤΟ ΕΠΙΚΛΙ(Ν) ΔΙΚ(Ο)ΤΑΡΗΣ.

Ἐ Π Ι Κ Λ Ι Κ Ἰ

Ὁ ἀείμνηστος Εὐαγγελίδης παρατηρεῖ ἀκόμη (άνωτ. σ. 53) ὅτι « ἡ ἐπιγραφή τῆς Κράψης μὲ τὸ συμπλήρημα τοῦ Κατελάνου, ὅπως ἦτο γνωστὸς (τὸ ἐπικλήν), ἐπιβεβαίωι τὸ πρᾶγμα », ὅτι δηλαδὴ ὁ Φράγκος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἱερέως Γεωργίου, καὶ ὁ Φράγκος Κατελάνος εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Ἐν τούτοις εἰς τὴν μόνην ὑπάρχουσαν ἀσφαλῆ ὑπογραφὴν τοῦ Κατελάνου, εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον δηλαδὴ τῆς Λαύρας, ὁ τύπος εἶναι διάφορος: « Χεῖρ εὐτελεστάτου Φράγγου τοῦ Κατελλάνου ἐκ Θηβῶν τῆς (Βοι)ωίας »¹. Διαφέρει δηλαδὴ ἀπὸ τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Κράψης, τοῦ Νάρθηκος τῆς Μ. Βαρλαάμ καὶ τῆς Βελτσιστής ἀρκετὰ κατὰ τὴν σύνταξιν.

Οὕτω λοιπὸν καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Βελτσιστής καὶ ἀπὸ τὴν ἐνταῦθα παρατεθεῖσαν ἀσφαλῆ, ὡς πιστεύω, ἀνάγνωσιν τοῦ συμπληρήματος εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Κράψης γίνεται ἀπολύτως πλέον φανερὸν ὅτι τὸ ἐπώνυμον τοῦ ἱερέως Γεωργίου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ καὶ συνεργάτου του Φράγκου ἦτο Δικοτάρης καὶ ὅτι συνεπῶς οὗτοι εἶναι ἐντελῶς ἄσχετοι πρὸς τὸν σύγχρονον καὶ συμπατριώτην των Φράγκον Κατελάνον.

Τὴν βεβαιότητα τοῦ ὅτι πρόκειται περὶ δύο διαφόρων προσώπων τὴν ἐνισχύει καὶ ἡ συγκριτικὴ ἐξέτασις τῶν χρονολογιῶν, αἱ ὅποια συνοδεύουν τὰ ἔργα τῶν ζωγράφων τούτων.

Αἱ ἀσφαλεῖς χρονολογίαι τῶν ὑπὸ τοῦ ἱερέως Γεωργίου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Φράγκου γενομένων τοιχογραφιῶν, αἱ μέχρι σήμερον γνωσταί, εἶναι αἱ ἑξῆς:

1564. Ναὸς Κράψης.

1566. Νάρθηξ μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων.

1568. Ναὸς Βελτσιστής.

Εἰς τὰς διακοσμήσεις αὐτὰς προσέθετεν ὁ μακαρίτης Εὐαγγελίδης καὶ

1. G. Millet-J. Pargoire-L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, Paris 1904, σ. 122, ἀριθ. 373.

τὰς τοιχογραφίας εἰς τοὺς ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Σπανοῦ (τῶν Φιλανθρωπινῶν) ἐπὶ τῆς νησίδος τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου εἰς τὸν δυτικὸν ἐξωνάρθηκα σφύζεται ἡ χρονολογία 1560 (ἄνωτέρω, σ. 50) ¹.

Ἀπὸ τὰς τρεῖς αὐτὰς ἐπιγραφὰς μόνον εἰς τὰς δύο πρώτας, εἰς τὴν Κράβην (1564) δηλαδὴ καὶ εἰς τὸν νάρθηκα τῆς Μ. Βαυλαάμ (1566), ἀναφέρεται συνεργασία τοῦ ἱερέως Γεωργίου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Φράγκου. Διὰ τὴν Βελτσισταν (1568) τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι βέβαιον. Τὸ μέρος τῆς ἐπιγραφῆς, ὅπου τὰ ὀνόματα τῶν ζωγράφων, εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένον. Τὰ μόνα ἀσφαλῶς ἀναγινωσκόμενα εἰς τὴν ἄνωτέρω δημοσιευθεῖσαν φωτογραφίαν (πίν. 8.2) εἶναι :

† ἀ[ν]ιστωριθῆ ὑπὸ χειρὸς Φράγγου ζωγρά... Δικοτάρης ἐκ τόπου Θήβας ἐλαχίστου | κ(αι) ἀμαρτωλοῦ κλπ.

Ὁ μακαρίτης Εὐαγγελίδης συνεπλήρωσε (ἄνωτ. σ. 41) τὸ κατεστραμμένον μέρος ὡς ἐξῆς :

...Φράγγου ζωγρά[φου] κ(αι) ἱερέως] Γε[ωργίου] Δικοτάρης κλπ. Ἡ συμπλήρωσις ὅμως αὐτὴ δὲν φαίνεται, κατὰ τὴν γνώμην μου, εὐσταθοῦσα. Τὸ μεταξὺ τῶν λέξεων *ζωγρά[φου]* καὶ *Δικοτάρης* διάστημα εἶναι πολὺ μικρὸν διὰ τὸ νὰ περιλάβῃ τὴν προτεινομένην συμπλήρωσιν. Θεωρῶ πολὺ πιθανώτερον ὅτι, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Κράβης (ἄνωτ. σ. 46), ὅπου ὅμως δέον, ὡς εἶδομεν, τὸ Κατελάνου ν' ἀναγνωσθῇ Δικοτάρη, θὰ ἠδύναντο τὰ ἐλλείποντα νὰ συμπληρωθοῦν ὡς ἐξῆς :

...ὑπὸ χειρὸς Φράγγου ζωγρά[φου] τὸ ἐπίκλην] Δικοτάρης κλπ.

Ἄν λοιπὸν ἡ προτεινομένη συμπλήρωσις θεωρηθῇ, ὅπως τοῦλάχιστον πιστεύω, πιθανή, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Βελτσιστίτης δὲν ἀνεφέρετο ὁ ἱερεὺς Γεώργιος, διότι ἄλλως τὸ ὄνομά του θὰ ἔπρεπε νὰ προηγηθῆ τοῦ ὀνόματος τοῦ Φράγκου, ὅπως τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τὴν Κράβην (ἄνωτ. σ. 46) καὶ εἰς τὸν νάρθηκα τῆς Μ. Βαυλαάμ ². Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανόν, ὅπως καὶ ἄλλοτε ὑπεστήριξα ³, ὅτι τὸ 1568, ὅτε ἔγινεν ἡ τοιχογράφησις τοῦ ναοῦ τῆς Βελτσιστίτης, ὁ ἱερεὺς Γεώργιος δὲν ἔζη ἴσως πλέον καὶ ὅτι ταύτην ἐξετέλεσε μόνος ὁ Φράγκος Δικοτάρης.

Κατὰ ταῦτα, ἡ συνεργασία τῶν δύο ἀδελφῶν Δικοτάρη, τοῦ ἱερέως

1. Τὰς ἐπιγραφὰς βλ. εἰς τὰ Ἑπειρωτικὰ Χρονικά, 1, 1926, 138. Ἀπὸ τὴν σύγκρισιν τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν τοῦ 1566 πρὸς τὰς τοῦ νάρθηκος τῆς Μ. Βαυλαάμ (1566), ποὺ ἔκαμε τελευταίως ὁ κ. Δάκαρης, φαίνεται πολὺ πιθανόν ὅτι ἡ διακόσμησις τῶν ἐξωνάρθηκων τῆς Μ. τοῦ Σπανοῦ (Φιλανθρωπινῶν) εἶναι πράγματι ἔργον τῶν ἀδελφῶν Γεωργίου ἱερέως καὶ Φράγκου Δικοτάρη. Βλ. Σ. Δάκαρη, Ὁδηγὸς νήσου Ἰωαννίνων, Ἀθήναι 1959, 20 κ.ἐξ. καὶ εἰκ. 8 - 10.

2. Εὐγγολοῦλου, Σχεδιάσμα, 114.

3. Αὐτόθι, 117.

δηλαδή Γεωργίου και τοῦ Φράγκου, φθάνει μέχρι τοῦ 1566 (Νάρθηξ Μ. Βαρλαάμ), ἡ δὲ δοῦσις τοῦ Φράγκου Δικοτάρη μόνου μέχρι τοῦ 1568 (Βελτισίτα). Τοῦ Φράγκου Κατελάνου ἐξ ἄλλου ἡ μόνη γνωστὴ χρονολογημένη ὑπογραφή εἶναι τοῦ ἔτους 1560 εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τῆς Λαύρας.

Ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἱερέως Γεωργίου εἰς τὴν τοιχογράφησιν τῆς Κράψης καὶ τοῦ νάρθηκος τῆς Μ. Βαρλαάμ δὲν ἐπιτρέπει ἀσφαλῆ γνώμην περὶ τῆς τέχνης τοῦ Φράγκου Δικοτάρη οὔτε καὶ τὴν σύγκρισιν πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Φράγκου Κατελάνου, σύγκρισιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν θὰ ἦτο ἐπίσης δυνατὸν νὰ διαπιστωθῆ ἡ ταυτότης ἢ μὴ τῶν δύο τούτων ζωγράφων μὲ τὸ ἴδιον βαπτιστικὸν ὄνομα καὶ τὴν ἰδίαν πατρίδα. Τὴν σύγκρισιν ὁμως αὐτὴν μᾶς ἐπιτρέπουν αἱ τοιχογραφίαι τῆς Βελτισίτης, τὰς ὁποίας, ὅπως εἶδομεν, ἐξετέλεσε μόνος πιθανώτατα ὁ Φράγκος Δικοτάρης τὸ 1568. Ἐν παραβάλωμεν τὰς τοιχογραφίας αὐτὰς (ἀνωτ. πίν. 18-22) πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ Φράγκου Κατελάνου γενομένας δὲκτὼ ἔτη ἔνωρίτερον, τὸ 1560, εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τῆς Λαύρας¹, θὰ διαπιστώσωμεν ὅτι ἡ τέχνη τῶν δύο τούτων ἀγιογράφων εἶναι πολὺ διάφορος. Πράγματι, καμμία σχέσις δὲν ὑπάρχει μεταξὺ τῶν πλαδαρῶν μορφῶν τοῦ Φράγκου Δικοτάρη εἰς τὴν Βελτισίταν καὶ τῆς νευρώδους ἐκτελέσεως τῶν ἔργων τοῦ Φράγκου Κατελάνου εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τῆς Λαύρας.

Ἀκόμη δὲ περισσότερον χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διαφορὰ εἰς τὴν εἰκονογραφίαν. Περὶ τούτου δύναται τις νὰ πεισθῆ ἀπολύτως, νομίζω, ἂν παραβάλλῃ ὠρισμένας τοιχογραφίας τῆς Βελτισίτης καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Λαύρας εἰκονίζουσας τὸ ἴδιον θέμα, ὅπως τὴν Πλατυτέραν² καὶ τὴν Βάπτισιν³. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Κράψης, ἡ κατὰ τὸ 1564 διακόσμησις τοῦ ὁποίου ἐγένετο, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν, καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ἀδελφοὺς Δικοτάρη, ὑπάρχουν προφανεῖς εἰκονογραφικαὶ διαφοραὶ ἀπὸ τὴν κατὰ τέσσαρα ἔτη παλαιότεραν διακόσμησιν τοῦ Φράγκου Κατελάνου εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τῆς Λαύρας. Παράδειγμα χαρακτηριστικὸν ἡ παράστασις τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ἁγίου Νικολάου⁴. Θὰ ἦτο ἀληθῶς δύσκολον νὰ παραδεχθῆ τις ὅτι ὁ ἴδιος ἀγιογράφος, ὁ Φράγκος Κατελάνος δηλαδή, συνεργασθεὶς μετὰ τοῦ Γεωργίου ἱερέως, θὰ μετέβαλε τόσον ριζικῶς τὴν σύνθεσιν, πού εἶχε δημιουργήσῃ τὸ 1560 εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τῆς Λαύρας. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὑπάρχει τὸ παράδειγμα τοῦ Κρητὸς Θεοφάνους, ὁ ὁποῖος, ζωγρα-

1. G. Millet, Monuments de l'Athos. I. Les peintures, Paris 1927, πίν. 255-260.

2. Βλ. εἰς τὸν παρόντα τόμον τοῦ Δελτίου πίν. 19.1 καὶ Millet, Athos, πίν. 257.1. Εἰς τὴν Βελτισίταν ἀναγράφεται τὸ ἐπίθετον Ἡ Ἐπίσκεψις, εἰς δὲ τὸν Ἅγιον Νικόλαον Ἡ Πλατυτέρα.

3. Ἀνωτέρω, πίν. 21.1 καὶ Millet, Athos, πίν. 258.1.

4. Ἀνωτέρω, πίν. 19.2 καὶ Millet, Athos, πίν. 260.2.

φίζων τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ἀναπαυσᾶ τῶν Μετεώρων (1527), εἰς τὴν Τράπεζαν καὶ εἰς τὸ καθολικὸν (1535) τῆς Λαύρας, τὸν παρέστησε κατὰ τρεῖς διαφόρους τρόπους. Ἄλλ' ὁ Θεοφάνης ἦτο καλλιτέχνης ἑξαιρετικῆς ἀξίας καὶ εἶχε τὴν δημιουργικότητα τῶν μεγάλων διδασκάλων, πρᾶγμα, ποῦ δὲν παρατηρεῖται οὔτε εἰς τὸν Φράγκον Κατελάνον, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον εἰς τὸν ἱερέα Γεώργιον καὶ τὸν ἀδελφόν του Φράγκον. Ἡ διάφορος ἄλλωστε μορφή, τὴν ὁποῖαν ὁ Θεοφάνης ἔδωκε εἰς τὴν σύνθεσίν του, ὑπηγορεύθη ἀπὸ τὴν θέσιν, ὅπου αὕτη ἐπρόκειτο νὰ ζωγραφηθῇ¹. Τοιαύτη ὅμως περίπτωσις δὲν ὑπῆρχε, προκειμένου περὶ τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἄν κρίνω ἀπὸ τὴν φωτογραφίαν τοῦ ἀνωτέρω πίνακος 19.2, ἡ σύνθεσις τῆς Κράψης εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀνω ζώνην τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀκριβῶς ὅπως καὶ εἰς τὸν Ἁγιον Νικόλαον τῆς Λαύρας². Οὐδεὶς συνεπῶς λόγος συνέτρεχε τῆς τόσον ριζικῆς μεταβολῆς τῆς συνθέσεως ἀπὸ τοῦ ἐνὸς μνημείου εἰς τὸ ἄλλο, ἂν ἐπρόκειτο πράγματι περὶ τοῦ ἰδίου ζωγράφου. Ἐν τούτοις, ἐκτὸς τῆς τυπικῆς ὀριζοντίας ἀπεικονίσεως τοῦ νεκροῦ ἱεράρχου, οὐδεμία ἄλλη σχέσις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δύο τούτων τοιχογραφιῶν.

Ἄλλ' ἡ ἀνωτέρω πολύτιμος δημοσίευσις ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Εὐαγγελίδου τῶν δύο τοιχογραφημένων ἡπειρωτικῶν ἐκκλησιῶν μᾶς ὀδηγεῖ καὶ πρὸς ἄλλας γενικωτέρας σημασίας διαπιστώσεις. Αἱ τοιχογραφίαι δηλαδὴ τοῦ ἱερέως Γεωργίου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Φράγκου Δικοτάρη, ἰδίως αἱ τοῦ νάρθηκος τῆς Μονῆς Βαρλαάμ (1566), παρουσιάζουν στενὴν τεχντροπικὴν συγγένειαν πρὸς τὴν διακόσμησιν μιᾶς ἄλλης ἡπειρωτικῆς ἐκκλησίας, πρὸς τὴν διακόσμησιν δηλαδὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου ἐπὶ τῆς νησίδος τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων. Αἱ ἀξιολογώταται αὐταὶ τοιχογραφίαι τοῦ Ντίλιου ἐγένοντο, ὅπως ἀναφέρει ἡ σφριζομένη ἐπιγραφή, τὸ 1543³. εἶναι συνεπῶς παλαιότεραι τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐργάσθησαν οἱ δύο ἀδελφοί, ἔστω καὶ ἂν ἀκόμη παραδεχθῶμεν ὡς ἔργα αὐτῶν καὶ τὴν κατὰ τὸ 1560 διακόσμησιν τῶν ναρθήκων τῆς Μονῆς τῶν Φιλανθρωπινῶν ἐπὶ τῆς νησίδος τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων, ὅπως ἐπίστευεν ὁ Εὐαγγελίδης (ἀνωτ. σ. 50) καὶ ὅπως φαίνεται πιθανόν. Αἱ τοιχογραφίαι δὲ αὐταὶ τοῦ Ντίλιου ἐξηκολούθησαν νὰ ἐπηρεάζουν, ἀλλὰ πλέον ἀπὸ εἰκο-

1. Βλ. σχετικῶς Εὐγγουπόλου, Σχεδιάσμα, 110 κ.ἑξ.

2. Millet, Athos, πίν. 260.2.

3. Βλ. Α. Εὐγγούπουλον εἰς τὰ Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, 1, 1926, 142. Ἄλλαι ἀπεικονίσεις τοιχογραφιῶν ἐν Δάκρῃ, Ὀδηγὸς νήσου Ἰωαννίνων, σ. 27 κ.ἑξ., εἰκ. 14-16. Ὁ σ. διαπιστῶνει (σ. 28) τεχντροπικὴν σχέσιν τῆς διακοσμῆσεως τοῦ Ντίλιου πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Κρητὸς Θεοφάνους.

νογραφικῆς μόνον πλευρᾶς, τὸν Φράγκον Δικοτάρην καὶ εἰς τὸ τελευταῖον ἔργον, τὸ ὑπ' αὐτοῦ μόνου πιθανῶς ἐκτελεσθέν, τὴν κατὰ τὸ 1568 δηλαδὴ γενομένην διακόσμησιν τῆς Βελτισίστης. Παράδειγμα χαρακτηριστικὸν τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς εἶναι ἡ παράστασις τοῦ Ἰούδα ἀπορρίπτοντος τὰ ἀργύρια καὶ ἀπαγχονιζομένου, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τὴν Βελτισίταν (ἀνωτ. πίν. 12.2). Ἡ παράστασις αὐτὴ εἶναι ἀπαράλλακτος σχεδὸν μὲ τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ θέματος τούτου εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ντίλιου¹. Τὴν ἄμεσον ἐξάρτησιν τῆς τοιχογραφίας τῆς Βελτισίστης ἀπὸ τὴν σύνθεσιν τῆς Μονῆς τοῦ Ντίλιου ἀποδεικνύει κατὰ τρόπον βέβαιον ἢ κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον ἀπεικόνισις τῆς προσωποποιήσεως τοῦ Ἄδου ἐντὸς σπηλαίου, κάτω τοῦ ἀπηγχονισμένου Ἰούδα. Τῆς ἀπεικόνισεως αὐτῆς τοῦ Ἄδου εἰς τὴν ἐν λόγῳ σύνθεσιν, ἀγνώστου, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, εἰς τοὺς ἀγιογράφους τῶν Παλαιολογεῖων χρόνων καὶ εἰς τοὺς Κρητας τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, ἐν καὶ μόνον παράδειγμα ἔχω ὑπ' ὄψει μου, τὴν ἀπὸ τοῦ τέλους περιπυ τοῦ 15^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16^{ου} αἰῶνος τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μεγαλειοῦ εἰς τὴν Καστοριάν².

Αἱ ὀλίγαι αὐταὶ παρατηρήσεις εἶναι ἱκαναί, νομίζω, νὰ μᾶς ὀδηγήσουν εἰς τὴν λίαν πιθανὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ ἡ διακόσμησις τῆς Μονῆς τοῦ Ντίλιου καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῶν ἀδελφῶν Γεωργίου ἱερέως καὶ Φράγκου Δικοτάρη, ἴσως δὲ ἀκόμη καὶ ἡ διακόσμησις τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ἐκκλησίας τῆς Καστοριᾶς, εἶναι ἔργα ἰδίας ἡπειρωτικῆς ζωγραφικῆς σχολῆς, περὶ τῆς ὁποίας οὐδὲν ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστόν. Τὴν γένεσιν, τὴν ἐξέλιξιν καὶ τοὺς χαρακτῆρας τῆς σχολῆς αὐτῆς, ὅπως καὶ τὴν σχέσιν της μὲ τὰ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα σύγχρονα καλλιτεχνικὰ ρεύματα, θὰ ἠδύνατο νὰ διαφωτίσῃ ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις τῶν εἰς τὴν Ἡπειρον σφωζομένων, ἀγνώστων ἀκόμη ζωγραφικῶν μνημείων, τῶν ὁποίων ἡ δημοσίευσις εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ γίνῃ τὸ συντομώτερον.

Ἡ μελέτη τῶν μνημείων αὐτῶν θὰ ἔδιδεν ἀκόμη καὶ τὴν ἐξήγησιν τῆς ἀξιολόγου καλλιτεχνικῆς δράσεως τῶν Ἡπειρωτῶν ἀγιογράφων κατὰ τὸν 17^{ον} καὶ ἰδίως κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα, ἔργα τῶν ὁποίων σφύζονται, ἀδημοσίευτα ἀκόμη, εἰς ὀλόκληρον τὴν Ἑλλάδα³.

1. Ἡπειρωτικὰ Χρονικά, ἐνθ' ἀν., πίν. Ε', εἰκ. 18, ἐναντι σελ. 142.

2. Πολὺ ἐξίτηλος: Σ. Πελεκανίδου, Καστοριά. I. Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι. Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 169β, ὅπου ὁμως ἡ σκηνὴ τοῦ Ἰούδα ἀπορρίπτοντος τὰ ἀργύρια εἶναι διάφορος καὶ σχετίζεται πρὸς Παλαιολογεῖα πρότυπα, ὅπως ἡ ἀπὸ τοῦ 1307 περιπυ τοιχογραφία τοῦ Εὐτυχίου καὶ τοῦ Μιχαῆλ Ἀστραπᾶ εἰς τὸν Ἁγιον Νικήταν τῆς Σερβίας: V. I. Petković, La peinture serbe du moyen âge, I, Beograd 1930, πίν. 35b.

3. Βλ. Μ. Χατζηδάκην εἰς τὸ περιοδ. L'Hellénisme Contemporain, Μάιος 1953, 211 κ.ἑξ.

Εἰς τὴν γνῶσιν αὐτὴν τῶν ἡπειρωτικῶν ζωγραφικῶν μνημείων ἐξαιρετικῶς σπουδαία εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ ἀειμνήστου Εὐαγγελίδου μὲ τὴν εἰς τὸν παρόντα τόμον τοῦ Δελτίου δημοσίευσιν τῶν δύο ἐκκλησιῶν τῆς Ἡπείρου, δημοσίευσιν, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν βαθεῖα θὰ διατηρηθῇ ἡ εὐγνωμοσύνη τῶν ἐρευνητῶν πρὸς τὴν μνήμην τοῦ ἀλησμονήτου συναδέλφου.

Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ